

Még egyszer a *dz* fonémastátuszáról

1. Az affrikáták hangrendszerbeli helyzetéről, különösképp pedig a *dz* fonémastátuszáról, igen régóta folynak viták a magyar nyelvtudományban. Az elsődleges kérdés mindkét esetben az, hogy összetett mássalhangzókkal vagy önálló fonémákkal van-e dolgunk. Míg azonban az ún. affrikáta-vita időközben nagyjából lezárult, s viszonylagos egyetértés alakult ki abban, hogy a *c*, a *cs*, a *dzs* és – ha ide számítjuk őket – a *ty* és a *gy* is önálló fonémának, affrikátának tekinthetők, addig a *dz* státuszát illetően még mindig eléggé megoszlanak a vélemények: vannak, akik önálló fonémának tartják, többen azonban – különösen az újabb fonológiai irányzatok képviselői – hangkapcsolatot látnak benne. Dolgozatomban, amely a 2014 áprilisában Szegeden megtartott A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII. című konferencián elhangzott előadásom írásos változata, ezt a kérdést szeretném még egyszer körbejárni, s a történeti nyelvtudomány adatait is figyelembe véve érveket keresni a kétféle vélemény mellett vagy ellen.

2. A *dz* fonetikai státuszát illetően a véleménykülönbségek leginkább abból fakadnak, hogy ha fonémaként kezeljük, akkor az affrikáták közé sorolható be, ezeket pedig egyesek – főként eszközfonetikusok – sokáig inkább összetett mássalhangzónak tekintették (vö. pl. HEGEDŰS 1936). Ezt a véleményt támogatják olyan érvek is, mint például a *futsz* igealak, amelyben a szóelemző helyesírás tisztán mutatja a szóvégi *-t* és a 2. személyű *-sz* személyrag kapcsolatát, ám a felszíni kiejtésben, összeolvadással, egyértelműen hosszú, *cc* hang hallatszik.

HORGER ANTAL azonban már 1935-ben – főként nyelvtörténeti adatok tanulsága nyomán – az affrikáták önálló fonéma-volta mellett tört lándzsát (1935: 210–218). Ezzel indult el az ún. affrikáta-vita, amelyben számos kutató megszólalt (vö. pl. HEGEDŰS 1936; GOMBOCZ 1940; KÁZMÉR 1961), s amely lényegében abban foglalható össze, hogy fonetikai természetük szerint az affrikáták inkább összetett hangok, fonológiai alkatuk szerint viszont inkább fonémák. A vita rövid összefoglalását PAPP ISTVÁN leíró hangtani tankönyvében is olvashatjuk (1971: 87–92).

2.1. Eszerint az eszközfonetikusok legfőbb érvei az érintett hangok hangkapcsolat volta mellett a következők voltak:

2.1.1. A zárelem és a réselem a kísérletfonetikai felvételeken világo san elkülöníthető. Ezzel a véleménnyel azonban szembeállítható, hogy a zárhangok hangszínepein is jól látszik a zár (occlusio) és a felpattanás (explosio) mozzanata, mégsem vonja kétségbe senki azok egyes hang jellegét (vö. PAPP 1971: 88).¹

2.1.2. Az eszközfonetikusok másik érve az volt, hogy ha fordítva játsz szuk le a megfelelő hangsort, akkor a tesztekben részt vevő hallgatók több-

¹ Tanulmányom lektora szerint ugyan ez nem igazán meggyőző érv, mert „zár-felpattanás ön-magában, tehát olyan szegmentum, amely egyetlen zár-felpattanásból állna, nem létezik”.

ségükben *sz*-nek hallják a *c* hangot. (vö. PAPP 1971: 89). Ez azonban talán a szokatlan hangbenyomással is magyarázható.

2.2. Ugyanakkor az érintett hangok önálló fonéma-volta mellett szólnak PAPP (1971) szerint az alábbi érvek:

2.2.1. Az affrikátáknak megvannak a rövid és hosszú változataik egyaránt, vagyis az affrikátát lehet nyújtani, vö. pl. *mocorog* – *moccan*, *loczog* – *loccsan* stb. (Ez az érv egyébként a *dzs*, különösképp pedig a *dz* esetében némileg problematikus, de erről majd később.) Az, hogy az affrikátáknak vannak hosszú és rövid változataik, PAPP szerint (1971: 89) azért is fontos érv önálló fonéma-státuszuk mellett, mert a nyújthatóság és a kettőzés csak az egyeshangokra jellemző. Nyelvünk egyik fontos fonotaktikai szabálya ugyanis, hogy hosszú mássalhangzó nem állhat másik mássalhangzó mellett. Emiatt – noha a szóelemző elv alapján írásban hosszú mássalhangzót rögzítünk például a *mellből* és a *hallgat* szóban vagy a *mondd el!* igekötős kapcsolatban – az ejtésben ezek megrövidülnek: *melből*, *halgat* illetve *mond el*.²

„Ha tehát az affrikáta hangkapcsolat volna (például: $a\ c = t + sz$), akkor azt sem teljes egészében kettőzni, sem egyik elemében nyújtani nem lehetne. A valóság azonban ennek ellene mond, hiszen mondjuk azt is, hogy *moccan*, ahol teljes egészében kettőzzük az affrikátát, s mondjuk azt is, hogy *sicc*, ahol az affrikátának csak az első, a zárszerű elemét nyújtjuk (s ez a *cc* mégsem azonos egy *tt + sz*-féle hangképlettel).³ Nem lehet tehát a *c* hangkapcsolat ($t + sz$) annak ellenére, hogy egy zárszerű kezdő és egy résszerű záró mozzanattól áll, mert egy $t + sz$ hangkapcsolatnak sem $tsz + tsz$, sem pedig $tt + sz$ kettőzése, illetőleg nyújtása nyelvünkben nem lehetséges, a *c* azonban mindkét séma szerint kettőzhető, illetőleg nyújtható.” (PAPP 1971: 90.)

2.2.2. További érv az affrikáták önálló fonéma volta mellett az a fonotaktikai szabály, hogy a magyar nyelv nem kedveli a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatokat. A finnugor fonotaxis hagyományaként ilyenek sokáig nem is állhattak a szó elején; ha – idegen nyelvi átvételekben – mégis álltak, többnyire feloldották őket, vö. pl. szl. *brazda* ~ m. *barázda*, lat. *skola* ~ m. *iskola* stb. Az affrikáták azonban többségükben állhatnak szókezdő helyzetben (vö. pl. *cica*, *cérna*; *csillag*, *csíp*; *dzsem*, *dzsida* stb. – igaz, a *dz* esetében valóban csaknem kizárt ez a pozíció, de erről később még lesz szó). Hozzá kell azért tennünk, hogy a későbbi nyelvtörténeti korszakokban tömegesen beáramló idegen szavak nyomán megváltozott a helyzet: ma már nem annyira ritkák a szókezdő torlódást mutató szavak nyelvünkben.

² Tanulmányom lektora hívta fel a figyelmemet arra, hogy PAPP megállapítása „erősen leegyszerűsített”: az újabb szakirodalomban többen is foglalkoznak a degemináció kérdéskörével és szabályaival. SIPTÁR (2012: 19–34) eszközfonetikai vizsgálatok alapján azt is felveti, hogy nem biztos, hogy fonológiai degeminációval is számolni kell a magyarban; lehet, hogy a mássalhangzókapcsolatok általános időtartamviszonyai alapján is magyarázhatók ezek a jelenségek.

³ Lektorom szerint PAPP téved: a két szóban „teljesen azonos hosszú *cc* van, mindkettőben a zárszakasz megnyújtása (pontosabban: a rövid *c* zárszakaszánál hosszabb időtartama) figyelhető meg”. Ez azonban véleményem szerint legfeljebb PAPP érvelését gyengíti, de az affrikáták hangtani státuszát illetően nem perdöntő, különösen, hogy ma már a fonetikusok is fonémának tartják őket (vö. pl. KASSAI 1998: 116; GÓSY 2004: 76).

Igen érdekes egyébként a szókezdő helyzet szempontjából *cirok* szavunk. A TESz. (1: 449) szerint a szó szerb-horvát vagy szlovén eredetű, eredeti alakja *szirok* lehetett. Viszonylag korán adatható nyelvünkben, s legkorábbi előfordulása (1465) is *Cyrok* alakot mutat (Oklsz.). Ebből arra következtethetünk, hogy a szókezdő *c-* az *sz-* affrikálódásával jöhetett létre. Nem túl valószínű ugyanis, hogy az *sz-*szel kezdődő szó elé egy torlódást okozó *t-*t toldottak volna be abban az időben, amikor a szókezdő mássalhangzó-torlódást kerülő fonotaktikai szabály értelmében még a torlódással kölcsönzött szavakban is többnyire epentézissel vagy protézissel feloldották a mássalhangzók szókezdő találkozását.

2.2.3. PAPP (1971: 90) szerint az affrikáták egyeshang-jellege mellett szól még az is, hogy *sz* ótagolásakor az egyszerű affrikátát átvisszük a következő szótagba, azaz így szótagolunk: *ci-ca, ka-csa* stb., s nem pedig *cit-sza* (vagy még inkább: *tszit-sza*), *kat-sa*. (Tegyük hozzá, hogy a *dz* és a *dzs* hangokat illetően ez az érv is kissé problematikus, ezeket ugyanis a nyelvérzék hajlamos szétválasztani, azaz a *bod-za*, illetve *maharad-za* szótagolás is előfordul. A magyar helyesírás szabályai szerint (AkH.¹² 227. pont) azonban, mivel a *dz* és a *dzs* nem hangkapcsolatokat jelölnek, hanem többjegyű betűk, a helyes elválasztás ezekben az esetekben is *bo-dza*, illetve *mahara-dzsa*.⁴)

A kettőzött affrikáták megoszlanak a szótaghatáron, pl. *moc-can, befucs-szol, edz-dze, bridzs-dzsel* (ragos fn.). Itt sem így szótagolunk tehát: *mott-szan, befutt-sol, edd-ze, bridd-zsel*,⁵ mint ahogy ha mássalhangzó-kapcsolatban áll az affrikáta két magánhangzó között, akkor is a második elemet visszük át a következő szótagba, pl. *per-cek, hör-csög, brin-dza, ban-dzsit* stb., nem pedig *pert-szek, hört-sög, brind-za, band-zsít* (vö. PAPP 1971: 90–91 is).

2.2.4. Az affrikáták egyeshang jellege mellett szól még az is, hogy hangátvetésekben általában egy hangként viselkednek, pl. *csa-takos* ~ N. *tacsakos*, R. *lekce* > *lecke* (< lat. *lectio*), *comb* > R., N. *bonc* stb. (vö. HORGER 1935: 211).

2.2.5. Az affrikáták önálló fonéma-volta mellett szokás még megemlíteni a prozódia tanúságát is, miszerint az időmértékes versekben a rövid magánhangzó után álló mássalhangzó-kapcsolat hosszúvá teszi a szótagot, az affrikáták azonban ilyenkor is egyeshangként viselkednek (vö. PAPP 1971: 91).

3. Mindezen szempontok alapján – mint fentebb említettem – mára meglehetősen konszenzus alakult ki abban a vonatkozásban, hogy a *c*, *cs*, *dzs* (többek szerint

⁴ Tanulmányom lektora szerint ugyan „ez csak annyit bizonyít, hogy az elválasztási szabályok rosszul vannak megállapítva, illetve legalábbis nem tükrözik a természetes szótagolást”. KÁZMÉR (1961: 28) szerint viszont a *ped-zi, maharad-za*-féle példákban „nem hangok, hanem betűk szétválasztása történik. Ha az íráskép hatását a szótagolásból sikerül kikapcsolni, akkor azonnal kiderül, hogy a *dz* és *dzs* sem viselkedik másként, mint bármelyik monofonéma”. Ezt KÁZMÉR (uo.) 5–6 éves, ími-olvasni nem tudó gyerekekkel végzett kísérlettel igazolja is.

⁵ Lektorom szerint valójában ezekben az esetekben így szótagolunk: *mott-can, befutt-csol, edd-dze, bridd-dzsel*. Ezt nyilván eszközökkel végzett mérések tudnák teljesen eldönteni, a *mott-szan* stb. alakokkal – PAPP (1971: 91) nyomán – inkább arra igyekeztem rámutatni, hogy ha az affrikáták hangkapcsolatok volnának, akkor a szótagolásnak így kellene alakulnia.

a *ty* és *gy* is) affrikátának tekintendők, a *dz*-t azonban mindmáig inkább hangkapcsolatként elemzik egyes kutatók. Lássuk, milyen érvek alapján.

A Strukturális magyar nyelvtan Fonológia kötetében SIPTÁR is foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy vajon a *madzag*, *bodza* vagy *pedz* szavak esetében fel kell-e tételeznünk egy mögöttes affrikáta (d^z) meglétét vagy mássalhangzó-kapcsolatról (*d-z*) van szó (1994: 207–209). Rámutat arra, hogy a mögöttes [d^z]-nek igen furcsa lenne az eloszlása: egyáltalán nem fordul elő ugyanis szókezdő helyzetben vagy mássalhangzó után, mássalhangzó előtt csupán néhány toldalékos alakban jelentkezik, magánhangzók között és szó végén pedig mindig kettőzötten (hosszan) található meg. Mivel a magyar fonémarendszer más tagjára ilyesféle eloszlás nem jellemző, SIPTÁR helyesebbnek tartja a mássalhangzó-kapcsolatként való elemzést. Vizsgáljuk meg közelebbről ezeket az érveket.

3.1. Ami a szókezdő pozíció hiányát illeti, a *dz* valóban csupán egy idegen szóban (a görög ábécé egyik betűjének, a dzétának a nevében), illetve néhány tulajdonnévben (*Dzurják*, *Dzurinda*) fordul elő szókezdőként. Ez annyira elhanyagolható, hogy érv lehetne a *dz* mássalhangzó-kapcsolat jellege mellett, mondván: a magyar fonotaktikai szabályok még ma sem igazán kedvelik a szókezdő mássalhangzó-torlódást. A többi affrikáta, a *c*, *cs* és *dzs* valóban gyakoribbak szókezdő helyzetben, de azért tegyük hozzá, hogy túlnyomórészt jövevényszavakban. Másrészt van másik olyan hangunk is, amelyik igen ritka ebben a pozícióban. Akár zárhangnak, akár affrikátának elemezzük ugyanis a *ty*-t, az biztos, hogy mindössze a *tyúk* szóban és annak származékaiban fordul elő szókezdőként, ennek ellenére nem vetődik fel, hogy a *ty* ne volna önálló fonéma.

Mindkét említett fonémánk esetében felmerülhet a szókezdő pozíció ritkaságával kapcsolatban az a magyarázat is, hogy – feltehetően a *ty* is, de a *dz* mindenképpen – meglehetősen új fonémák a nyelvünkben. A *ty* esetében ugyan a hangjelölés miatt nem tudjuk minden esetben igazán eldönteni, hogy az ómagyar kor egyes szakaszaiban hangkapcsolatként vagy egyeshangként ejthették-e (vö. pl. HB. *latiatuc*), de mindenképp viszonylag új keletkezésű hang. A *dz* esetében pedig – ha elfogadjuk, hogy fonémáról és nem hangkapcsolatról van szó – mindenképpen a magyar mássalhangzórendszer legfiatalabb tagjával állunk szemben.

Ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvek változó rendszerek, nem is várhatjuk el, hogy a születőben lévő fonémák egyszerre minden fonetikai helyzetben előforduljanak. A *k* -> *h*- változás révén létrejött χ - fonéma a magyarban eleinte csak szókezdő helyzetben fordult elő, sőt ott is csak veláris hangrendű szavakban. De a hangrendszerünkben az ősmagyar kor elején még hiányzó zöngés zárhangok (*b*, *d*, *g*) is csak intervokális helyzetben fordultak elő kialakulásuk kezdeti szakaszában, legalábbis ha elfogadjuk, hogy a szóbelseji *-p-*, *-t-* és *-k-* hangok zöngés részhanggá alakulása úgy zajlott, hogy előbb a zárhangok zöngésültek, s csak azután spirantizálódtak (vö. E. ABAFFY 2003: 117).

De mai hangrendszerünkben is találunk példákat arra, hogy bizonyos hangok egyes pozíciókban nem – vagy csak egészen korlátozottan – fordulnak elő. A *ty*-szókezdő előfordulásáról már volt szó, de ha szemügyre vesszük a laringális *h* lehetséges pozícióit, láthatjuk, hogy nem állhat szóvégen és mássalhangzó előtt, amint a rövid *-o* vagy *-ö* sem fordul elő szóvégi pozícióban. (Kivétel a *no* és *nono*

indulatszó. Az olyan latin eredetű idegen szavak, mint pl. *pro*, *anno*, *intermezzo*, csak írásban rövidek, a kiejtésben ezek is hosszú *ó*-val hangzanak.) Ennek ellenére nem merül fel a szakirodalomban, hogy ezek fonémastátusza vitatható volna. A hangkörnyezettől független előfordulás tehát fontos érv lehet egyes hangok fonémastátusza mellett, de nem abszolút kritérium.

Talán az sem véletlen, hogy az affrikátaként elismert hangok közül csak a *cs* alapnyelvi eredetű (egy korábbi palatalizált *cs* maradványaként tartják számon a szakirodalomban, vö. pl. E. ABAFFY 2003: 119). A *c* és *dzs* viszont hiányoztak a magyar hangrendszerből még az ómagyar kor elején is: erről tanúskodnak bizonyos hanghelyettesítéssel átkerült átvételek, vö. pl. ném. *zappe* ~ m. *csap* (fn.), sőt oszm. *ceb* [e.: dzseb] ~ m. *zseb* (a tör. palatalizált *dzs* [j] a korábban átvett szavakban általában *gy*-vé vált: *gyümölcs*, *gyöngy*; esetleg depalatalizálódva *d*-vé: *disznó*). Ezek a hangok elsősorban szókölcsonzés következtében honosodtak meg a magyarban, tehát meglehetősen későn lettek a magyar mássalhangzórendszer tagjai. Nem lehet kizárni, hogy ebben a késői beilleszkedésben az is szerepet játszott, hogy ha fonológiai szempontból külön fonémának tarthatjuk is őket, fonetikailag mégiscsak némiképp mássalhangzó-kapcsolatnak érződhetek az akkori nyelvhasználók számára is, ami megnehezíthette megjelenésüket – különösen talán a szókezdő pozícióban.

A *dz*-vel szemben a *dzs* előfordulása kiegyensúlyozottabb, hiszen szókezdő helyzetben is többször megtalálni, pl. *dzseki*, *dzsihád*, *dzsuva* stb. Ugyanakkor szóvégi helyzetben ez a hang is csak egy szóban fordul elő (*bridzs*), mint ahogy a *dz* is csak az *edz* és a *pedz* igében lehet szóalakzáró: ebből a szempontból tehát nincs lényeges különbség a két érintett beszédhang között. Az, hogy a *dzs* szókezdő is lehet, feltehetőleg összefügg azzal, hogy míg a *dz* inkább fonémásodással (affrikálódással) jött létre a magyarban (*-[z]z-* > *-dz-*, pl. *bozza* > *bodza*; *vakarózik* > *vakaródzik*), addig a *dzs* inkább hangkölcsonzés eredményeként került nyelvünkbe (előbb török szavakban: *dzsámi*, *findzsa*, *hodzsa*; ma inkább angol átvételekben: *dzsungel*, *dzsem*, *dzsip*, *büdzsé* stb.), s csak ritkán fonémásodás eredménye (pl. ol. *lancia* ~ m. *lánca* ~ *lánca* > *lándzsa*, vö. TESz. 2: 716). Emiatt a *dzs* többször fordul elő szókezdő helyzetben is, igaz, az újabb keletű átvételekben idegenszerűségét még jelzi, hogy írásban gyakran előfordul még az idegenszerű írásmód is (pl. *jamboree*, *joker*, *juice* stb.; vö. ÉKsz.² 40).

Ezzel együtt is az ÉKsz.²-ben is csak 23 tőlexemában szerepel szókezdő *dzs*, s ezek túlnyomó többsége is a legalacsonyabb gyakorisági indexet kapta a Magyar Nemzeti Szövegtárban (MNSz.) való előfordulás alapján. Mindazonáltal elmondhatjuk, hogy a *dzs*-k számát a jövevényszavak növelik, a *dz* esetében azonban alig van néhány idegen szó, amelyet ezzel a hanggal vettünk volna át. (Közéjük tartozik a már említett, de ritkán használt és – mint lektorom rámutatott – inkább tudós átvételnek minősülő *dzéta*, amelyet emellett *zéta* alakban is megtalálni.)

Szóbelseji helyzetben viszont jóval többször találunk *dz*-t, mint *dzs*-t, elsősorban a *dörgölőzik* ~ *dörgölődzik*, *dobálózik* ~ *dobálódzik* típusú alakváltozatok miatt. (Elvétve szaporítják még a szóbelseji *dz*-k előfordulását olyan idegen eredetű szavak is, mint a *pizza*, *Nizza*, *mozzarella* vagy az *intermezzo* [e.: intermeddzó], esetleg

összetételi előtagként is: *mezzo-*, pl. *mezzoszoprán* stb.⁶) Igaz, ezekben a szavakban az intervokális helyzet miatt a *dz* gyakran kettőzöttnek hallatszik, de ez talán csak amiatt van, mert a zármozzanat és a résmozzanat szükségképpen hosszabbak, mint a pusztá résmozzanat a *dörgölőzik* vagy a *dobálózik* *z*-je esetében. (Gyakran kettőzötten ejtjük a szóbeljeji *-dzs-*t is, pl. *menedzser*, *maharadzsa*, *hodzsa* stb.)

3.2. SIPTÁR egy további érve a *dz* fonéma volta ellen, hogy mássalhangzó után egyáltalán nem fordul elő (1994: 207). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy noha valóban igen ritka a *dz* ebben a helyzetben, de azért van rá példa: a *brindza* 'juhsajt' szóban. Ez vándorszó, vö. rom. *brînză*, R., N. *brînză* 'túró, sajt', cseh *brynza* 'juhsajt', szlk. *bryndza* 'ua.' stb. A TESz. (1: 370) szerint a nagyszámú magyar alakváltozat többszörös átvételre vall, egyes alakváltozatok – pl. *berenza*, *borondza* – magyar hangfejlődés eredményei. Mivel hosszú mássalhangzó nem állhat másik mássalhangzó mellett, ebben a szóban mindenképp rövid *dz*-vel kell számolnunk, mint ahogy egyes hasonulások esetében is – zöngésüléssel – egyszerű *dz* lép a *c* helyébe, vö. pl. *táncba* [tándzba], *francba* [frandzba], *láncból* [lándzból] stb.

3.3. Amint SIPTÁR is rámutat (1994: 208), a tövégi (hosszú) *dz*-k mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt megrövidülnek (pl. *edzve* [ɛd^zvɛ]), azaz nem úgy működnek, mint a C_iC_jC_k kapcsolatok (pl. *kardvirág*), hanem mint a C_iC_jC_j kapcsolatok (pl. *keddre*). Voltaképpen azonban talán ez a tény is arra utal, hogy akkor ezek a *dz*-k fonémák, s nem mássalhangzó-kapcsolatok. Igaz, SIPTÁR szerint valójában csak arról van szó, hogy „a degeminációs szabály alkalmazását megelőzően (nem mássalhangzó-kapcsolat, hanem) hosszú [d^z:] hang van a szóban forgó helyen, de nem következik belőle, hogy ez a hosszú [d^z:] /d^zd^z/-re nem pedig /d-z/-re megy vissza. Figyeljük meg a *játszhat* [ja:t^shat] típusú eseteket, ahol a degemináció bemenete ugyancsak (és nyilvánvalóan) nem mögöttes gemináta, hanem összeolvadás eredménye.” (uo.). Ez valóban így van, de szerintem ez az érvelés ezzel együtt sem zárja ki, hogy itt a *dz*-t fonémaként elemezzük: abból, hogy a *játszhat* *c*-je összeolvadás eredménye, még nem következik, hogy az *edzve* esetében ne lehetne szó rövidülő fonémáról (amint pl. a *viccként* szóban is rövidülés van, pedig a *c* nem összeolvadásból jön létre). Azaz: a rövidülésből nem következik, hogy a *dz* önálló fonéma, de az sem, hogy biztosan hangkapcsolat.

3.4. Ami SIPTÁR negyedik érvét, a két magánhangzó közötti hosszú ejtés kérdését illeti, annak vonatkozásában maga is elismeri, hogy a *vakarószik*-féle szavakban nem minden beszélő ejti hosszan a *dz*-t, csak a *madzag* típusú szavakban áll kötelezően gemináta (1994: 208). Ez azonban véleményem szerint összefügghet azzal is, hogy két rövid magánhangzó között gyakran következik be mássalhangzónyúlás; gondoljunk csak olyan szavakra, mint *itten*, *ottan*, *innen*, *onnan*, *honnan* stb. (Az *itt*, *ott* alakok hosszú *-t*-je a fenti alakokból vonódott át analógiásan a szóvégre; vö. TESz. 2: 248.) A *madzag* és a *bodza* esetében a nyelvtörténeti adatok is már korábbi nyúlásra mutatnak: *mazzag* és *bozza*.

⁶ Lektorom felhívta rá a figyelmemet, hogy ezek többnyire „ingadozást mutatnak *-dz-* és *-zz-* tartalmú ejtés között [...], de ez az ingadozás lényegében majdnem ugyanaz, mint az *-ószik/-őzik* ingadozás, csak éppen az írott alakban nem tükröződik”.

A két szó korai nyelvelmékes adatai szerint ugyanis ezekben hangzóközi *-zz-* állhatott. A *madzag* a TESz. szerint (2: 811) ismeretlen eredetű, de a *mazag* alak lehetett a kiindulópont, ebből a geminálódott alakok éppúgy levezethetők, mint az affrikációval lett *madzag* alakok; ezt mutatják a szó korai nyelvelmékes adatai, vö. SchlSzj. 2120: ftupažona: *mázág*; MünchK. 31: *mazzagtokon*; PestiN. M4: *maczizajg*. (Hogy az affrikáta mennyire közel állhat azonban a hangkapcsolathoz, azt bizonyítja az is, hogy van későbből (1861) hangátvetéses *mazdag* alak is, sőt az ÚMTsz.-ban *mazedag* alak is előfordul; vö. TESz. uo.)

A *bodza* eredetét azonban ismerjük: szláv eredetű szóval van dolgunk, amely egy feltehető ősszláv **bъzъ* alakra megy vissza. A magyarba egy közelebből meg nem határozható nyelvből feltehetően egy **bъzъje* alak kerülhetett át, ebből előbb *buzja* (1328: *Buzias* szn., hn.), majd *bozja* változat (1337: *Bozyabukur*, OklSz.) alakulhatott ki; ebből lett aztán a *bozza* (1517: *bozzanak*, DomK. 160) alak, amelyből affrikálódással a *bodza*, elhasonulással pedig a *borza* változat fejlődött (vö. TESz. 1: 320).

Amadzag és a *bodza* szavakban tehát fonologizáció (affrikálódás) történetelt: a hangzóközi (hosszú) zöngés spiráns (z:) helyébe hangzóközi (hosszú) affrikáta (dz:) lépett. Egy anorganikus *-d-* beiktatása a *-z-* elé történetileg nem igazán magyarázható. Egyrészt meglehetősen ellene mondana az ökonómia elvének, másrészt nem etimologikus mássalhangzókat nagyobb számban csak a hiátustöltés eseteiben találunk a történeti példákban (*j*, *v*, *h*). Az anorganikus hangbetoldások kifejezetten szórványosak, s nincs bennük semmiféle rendszerszerűség, pl. *rubin* > *rubint*, *rozmarin* > *rozmarint* ~ *rozmaring*, *barlag* > *barlang*, *bogács* > *bogánacs*, *tányér* > *N. tángyér* stb. (vö. BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 132).⁷ Ezzel szemben a *-z-* vagy *-zz-* > *-dz-* változásra viszonylag sok, szabályszerű példánk akad, főként, ha az *-őzik/-özik* képzőnek az *-ódzik/-ődzik* alakokkal való váltakozására gondolunk. Ha ezekhez a nem hangzóközi *dz*-k eseteit is hozzávesszük (pl. *brindza*, *edz*, *pedz*), akkor ezek együtt már túl nagy esetszámot mutatnak ahhoz, hogy azt feltételezhessük: valóban anorganikus hanggal van dolgunk a *-d-* esetében. Hangsúlyozni szeretném, hogy ez nem jelenti azt, hogy a leíró fonológia ne beszélhetne mögöttes mássalhangzó-kapcsolatról, csupán arra próbálok rámutatni, hogy a történeti adatok nem támasztják alá ezt a felfogást: sokkal inkább tűnik úgy, hogy fonologizáció történt. E. ABAFFY (2003: 599) így ír erről: „Az *-őzik/-özik* képzőbeli *z* affrikálódására Geleji Katona *Magyar grammatikatskájában* (1645) találunk korai adatot: *Rugodzik*, *kérődzik* (CorpGr. 297); 18. századi példák Pápai Páriz szótárából (1708) és Faluditól (1786) idézhetők: *fenyeketődzöm*, *vakarődzik* (NySz.). Ez a nyilvánvalóan több szóra kiterjedő változás az eddig meglehetősen ritka *dz* gyakoriságát növeli.”

⁷ Vegyük még figyelembe azt is, hogy nyelvünk történetében van ugyan példa hangkiesésre és inetimologikus hangbetoldásra is, ám ezek esetében többnyire egyéb kompenzációs folyamatok is zajlanak, gondoljunk például az azonszótagú *-l* kiesésére vagy az inetimologikus *-l* betoldására. Az első esetben többnyire megnyúlik az érintett szóban lévő magánhangzó (pl. *bolt* > *bót*, *föld* > *föd*, *zöld* > *zöd* stb.), míg a másodikban általában rövidülés következik be (pl. *csolkol*, *csolnak*, *szölke* stb.). A *vakarődzik* ~ *vakaródzik* váltakozásban azonban ilyen rövidülést sem tapasztalunk, ezért nem valószínű, hogy mássalhangzó-betoldás történt.

Természetesen a korabeli helyesírásnak meg kellett küzdenie ennek az új hangnak a jelölésével, ami nem ment könnyen, ezt tükrözi a számos alakváltozat. Az, hogy végül leginkább a *dz*-vel való jelölés terjedt el, nem meglepő, hiszen ha elfogadjuk, hogy a *dz* affrikáta, akkor van egy záreleme, amihez legközelebb a *d* ejtése esik, a réseleme pedig ennek megfelelően a homorgán *z* ejtismódjához közelít. De sok esetben találunk *c*-vel való jelölést is (pl. *maccag*, vö. TESz. 2: 810), ami ugyancsak arra utal, hogy affrikátaszerű hangot igyekeztek lejegyezni, s a *dz* zöngétlen párjaként az ómagyar kor elején jövevényiszavakban már megszo-kottabbá vált *c*-vel próbálták visszaadni az újszerű (*dz*-vel való) ejtismódot. De megjelentetett még a hangjelölésben a *ch*, *cz*, *dzc* írásmód is (erről l. később is).

Hogy miért ingadozhat a *vakarószik* típusban a rövid és a hosszú ejtismód az intervokális pozícióban, ha a *madzag*- és *bodza*-félékben – az egyeshangként való jelölés ellenére – inkább hosszú *ddz*-t ejtünk, annak magyarázatát tehát szerintem talán az eltérő hangkörnyezetben kereshetjük. A *madzag* típusban két rövid magánhangzó között állt egy geminálódott *-zz-*, amelyből affrikációval *-ddz-* lett (*madzag*, *bodza*), de talán épp amiatt, hogy az egyszerű *dz* ejtési időtartama is viszonylag közel áll a *d-z* hangkapcsolatéhoz, a helyesírás itt egyeshangot tüntet fel, akárcsak az *edz* vagy a *pedz* esetében, s mai akadémiai szabályaink is csak akkor írják elő a hosszú *ddz*-s írásmódot, ha a szóelemző írásmód azt megköveteli (pl. *eddz* < *edz*+*j*).

A *vakarószik*, *dörgölőszik* típusú szavakban viszont, ahol egyesek rövid *dz*-t ejtenek, a hangzóközi helyzet úgy jön létre, hogy az első magánhangzó hosszú (*-ó/-ő-*), s csak a második rövid. Emiatt az *-ózik/-őzik* képzős szavak ejtési időtartama már ennek a négyes hangkapcsolatnak a vonatkozásában is hosszabb, mint a *madzag*- vagy *bodza*-féle szavak *-VC(C)V-* hangsoraié. Ráadásul az illető igék töve is többnyire két szótagos (*vakar-*, *harap-* stb.); ez azt jelenti, hogy általában négy szótagos alakulatokról van szó, szemben a *madzag*-félék két szótagos hosszúságával.

Az is tükrözi, hogy egyáltalán nem törvényszerű a *vakarószik*-félékben a szóbelseji nyúlás, hogy a rövid, illetve hosszú *dz*-s ejtismód mellett sokan az *-ózik/-őzik* képzős variánsát használják ezeknek az igéknek (*vakarószik*, *dörgölőszik*), ebben pedig nem is jön létre mássalhangzónyúlás. Ebből következően, ha elfogadjuk, hogy a *dz*-s változatok esetében itt is fonologizációról (affrikálódásról) van szó, (amit az *-ózik/-őzik* képzős igék esetében az így létrejött alakok analógiás hatása is segít), akkor voltaképpen *-z* > *-dz-* változással állunk szemben, s a hosszú ejtismód a *vakarószik*-félékben talán inkább csak az intervokális helyzet miatt jön létre, illetve a *dz* affrikátajellege miatt tűnik némileg hosszabbnak, mint a pusztán *-z*-vel való ejtés. Mindehhez vegyük hozzá azt is, hogy – főként gondozott beszédben – igenis van különbség a *vakarószik* és a (*ne*) *vakaróddzék* (< *vakaródz*+*j*+*ék*) ejtismódja között: az utóbbi esetben beszélhetünk csak igazán hosszú *dz*-ről az ejtésben. Ugyanez vonatkozik a *dz* szóvégi ejtismódjára is: hosszúnak hallatszik a *-dz* az *edz* vagy a *pedz* ejtésében, de azért a felszólító alakokban lényegesen hosszabb a zárelem időtartama: *eddz*, *peddze* stb.

3.5. További érv lehet még a *dz* affrikáta-jellege mellett, ha összehasonlítjuk például a *vakaróztok* és a *vakaródtok* igék ejtését. Mindkét esetben zöngétlenedés történik a *-t* előtt (*vakarósztok*, illetve *vakaróctok*). Az utóbbi alak esetében azonban sokkal egyszerűbb az affrikáta *dz* zöngétlen párjával magyarázni a *-c-* jelenlétét,

mint ha (mögöttes) *d-z* mássalhangzó-kapcsolattal számolnánk (hasonlóképpen pl. az *ódzkodik* ige kiejtése során is: *óckodik*).

3.6. Nem biztos azonban, hogy minden esetben fonologizációval jött létre a hangzóközi *-dz-*, elvéve lehet szó etimológiailag is hangkapcsolatról. E. ABAFFY szerint ugyanis a *dz* a 16. század elején tűnik fel a nyelvemlékekben. „Többféle előzménye lehet. Legtermészetesebben a *-doz/-dez/-döz* képzős igék egyes alakjaiban jön létre, ha a kétnyíltszótagos tendencia kiveti a *d* és *z* közötti magánhangzót: BécsiK. 204: *ouèdeziec meg* [övedzjétek meg] (= övezzétek meg > DöbrK. 399: *ovedzed vala magadot ... égéb ovedzc teged* [övedzöd magadat ... egyéb övedz téged] (= övezed vala magadat ... egyéb övez téged). Hasonló eredményre vezet, ha a *-z* igeképző *gy* végű szóhoz járul: BécsiK. 6: *iègèzdmég* (= jegyezd meg). A kétnyíltszótagos tendencia értelmében *gyz* kapcsolat keletkezhet: VirgK. 134: *yegzj* (= jegyzi), majd a *gy* depalatalizálódik *d*-vé: VirgK. 120: *ieczetetik* [jeddzettetik] (= jegyztetik); talán *ddz*-vel olvasandó már a JókK. 129: *meg yegyczetteuolna* adatának *gycz* betűkapcsolata is. Feltehetően hosszú *zz*-re (nyelvjárási *azzig* ejtésre) megy vissza a DebrK. 25: *adzig* 'addig' adata, itt tehát affrikálódás történhetett. (Ez a változat elég gyakori a kódexekben.) Esetleg ugyancsak affrikálódás ment végbe először intervokalikus helyzetben a DebrK. 573: *be keredzek* (= bekéredzék) szavában, majd a *dz* előfordul mássalhangzó előtt is: LányiK. 415: *bee kerechnek* (= bekéredznek). Mint az adatok mutatják, az új hang jelölése – éppen szokatlansága miatt – igen változatos volt, de éppen ebből a tarkaságból is arra következtethetünk, hogy biztosan *dz*-t, illetve *ddz*-t ejthettek már, csak az írása okozott gondot. Jelölhette például *ch*, *cz*, *dz*, *dzc*.” (E. ABAFFY 2003: 314–315.)

E. ABAFFY álláspontja szerint tehát az *övedz* alak egy korábbi *övedez* formára megy vissza, amiből a kétnyíltszótagos tendencia révén esett ki a *d* és *z* közötti magánhangzó, ezáltal jött létre mássalhangzó-kapcsolatként a *-dz-* a szóban. De ha megvizsgáljuk a NySz. adatait az *övedz* és igekötős származékai kapcsán (2: 1207–1209), akkor azt látjuk, hogy az *övedez*nél sokkal gyakoribb forma az *övedz*, de találni adatot pusztán *z*-re is (*övez*): WeszprK. 45. *Kezkőneuel megőuezuen ó magat* (vö. NySz. 2: 1209). Ennek az adatnak a kapcsán a NySz. felveti, hogy esetleg íráshiba révén maradt-e ki a *-d-* a szóból, azaz esetleg *megövedzvé*n a helyes olvasat. Nem biztos azonban, hogy erre szükség van, hiszen a *-z* mint képző a 'valamivel ellát' jelentése révén teljesen illene a szóhoz, vö. még *(fel)ruház*, *gyűrűz*, *abroncsoz* stb. S ha nem elírás, hanem létezett *övez* forma is (ami – valljuk meg – logikusabb is volna az *övedez* alaknál), akkor *-z* > *-dz-* változással is létrejöhettek az *övedz* alakok. Ha így van, akkor lehet, hogy az *övedez*-féle alakok pusztán az *övedz*-félék variánsai, nem pedig előzményei. Létrejöttükben talán más *-doz/-dez/-döz* képzős igék analógiája játszhatott szerepet. (Voltaképpen azonban hamis analógiával állunk szemben, mert D. BARTHA [1958: 28–29] adatai szerint ez a képzőbokor kizárólag igékhez járul gyakorító szerepben, sőt sokáig csak olyan alakokat találni, amelyek *-d* gyakorító képzős igék *-z*-vel továbbképzett származékai, pl. *hervadoz*, *ragadoz*, *szakadoz* stb.)

3.7. SZENDE TAMÁS vizsgálta beszédhangjaink eloszlását spontán beszédben. Ebben közli a magyar beszédhangok gyakorisági megoszlását is a vizsgált anyag alapján (1973: 30–31). Ebből jól látszik, hogy a magyar nyelv legritkább fonémái

a *zs*, *ty*, *c*, *dz*, *dzs*. Azaz: a szintén csak az ómagyar korban areális szókölcsönzéssel meghonosodott *zs*-t leszámítva az a négy affrikáta, amelyek hiányoztak az ómagyar korszak elején, s a magyar nyelv legújabb mássalhangzóinak számítanak. Talán ezzel is összefügg, hogy mivel leginkább csak korlátozott számú jövevény- vagy idegen szóban fordulnak elő, kisebb az esélye, hogy – szemben a gyakori fonémákkal – minden szóba jöhető hangtani pozícióban előforduljanak. Talán ebből is adódik némileg vitatható fonémastátuszuk: különösen a legfiatalabb, s a kölcsönszavakban nem igazán megtalálható *dz* esetében.

Míndehhez hozzájárul még, hogy fonetikai alkatuk szerint valóban némileg hangkapcsolatszerűek, ez pedig hátráltathatta beilleszkedésüket a mássalhangzótorlódást – főleg szókezdő helyzetben – sokáig nem nagyon tűrő magyar fonotaktikai szabályok miatt.

4. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a történeti adatok fényében úgy látszik, hogy a *dz* inkább fonéma, mintsem mássalhangzó-kapcsolat. Igaz, a fonémarendszer egyik legfiatalabb tagja, talán ezért sem jelenik meg minden lehetséges fonetikai helyzetben. De például a szókezdő pozíció hiánya még nem kell, hogy azt jelentsen, hogy nem fonéma, hanem csak azt, hogy ejtémódja közel áll a mássalhangzó-kapcsolathoz, ezért ebben a pozícióban a magyar fonotaktikai szabályok miatt kerülendő. Mint fentebb láthattuk, a másik zöngés affrikáta, a *dzs* is igen ritka szókezdő pozícióban.

De ha elfogadjuk, hogy a fonémarendszerek törekszenek a szimmetriára, s az összes zöngétlen (obstruens) zárhangnak és affrikátának van zöngés párja (hiszen a zöngéség megkülönböztető jegye a magyar mássalhangzórendszernek), akkor várható, hogy a zöngétlen *c* is rendelkezzen zöngés párral (vö. KIS é. n. 4 is). Ez a tény önmagában még nem hozná létre az új fonémát, de egy zöngés ejtémód bizonyos szavakban láthatóan megjelenik az ómagyar kor vége felé. Ez néha esetleg visszamehetett *-dz-* hangkapcsolatra (*övedzetek*), de az esetek többségében valószínűbb, hogy inkább *-z(z)- > -d(d)z-* fonologizáció történhetett, mint a *madzag*, *bodza*, illetve a *vakaródzik*-féle szavakban, majd ez a jelölés elterjedt a szóvégi *-dz-*k esetében is, pl. *edz*, *pedz*.

Az *edz* etimológiája ugyan bizonytalan, ezért nem lehetünk biztosak abban, miként jelenhetett meg a szó végén a *-dz*, de a *pedz* esetében egy hangutánzó-hangfestő eredetű szócsalád tagjával van dolgunk, amely a *pöcköl*, *pöccent* ~ *peccent*, *pecázik* szavak rokonságába tartozik (vö. TESz. 3: 144). Vagyis ebben az esetben is sokkal egyszerűbb a *dz*-t a *c* zöngés párként *c > dz* zöngésülés eredményeként magyarázni, mintsem *d-z* hangkapcsolatként.

Szót kell még ejteni a *péNZ*, *benZIN* szavak *péNZ*, *benZIN*-féle ejtémódjáról. Úgy gondolom, ezekben csak hangtani helyzethez kötött fonémavariánsokról van szó. De mint ahogy a *c* önálló fonémaként való megjelenése előtt (pl. *cimbalom*, *cél*, *céger* stb.) a *látsz*-féle kapcsolatokban ejtett *c* is fonémavariáns volt, úgy ezekben is számolhatunk egy a nazális hatására bekövetkező helyzeti hangváltózással (affrikálódással). Míg tehát pl. a *peccent*, *pecázik* szavak *pec-* tövéből feltehetően zöngésüléssel lett a *pedz*, amelyben a *dz* önálló fonéma, addig a *péNZ*-féle szavakban feltehetően a nazális zárhang hatására képződik a zöngés spiránsból zöngés affrikáta. Ugyanígy a *Benz* tulajdonnév esetében vagy a *benzoát* szóban.

Lektorom a fentebb tárgyalt *brindza* szóval kapcsolatban is felveti, hogy nem lehet-e, hogy ebbe ugyanolyan – fonetikai – alapon került be a *-d-*, mint a *péndz*, *bendzin* stb. szavakba. Elvileg nem zárható ki ez a lehetőség, de mivel a szlovákban és egyes román nyelvjárásokban is a *brindza* alakot találjuk, sokkal valószínűbb, hogy a magyar kölcsönözte ebben a formában a szót (hiszen maga a termék is a hegyi pásztorok eledele volt eredetileg), mintsem hogy a magyarban létrejött alak került volna a szlovákba, illetve a románba.

A *benzin*-féle alakokhoz némileg hasonló a helyzet az *-nc* szavégek esetében (pl. *franc*, *bonc*, *különc*, *udvaronc* stb.), ám itt csak akkor hallunk biztosan *dz*-t, ha az *-nc* kapcsolat után még egy zöngés (zár)hang következik (pl. *francba*, *Bonc[z]* Géza, *különcből*, *udvaroncból* stb.). Itt tehát nem egyszerűen a nazális melletti helyzet kedvez a *c > dz* zöngésülésnek, hanem zöngésségi hasonulás folytán ejtünk *dz*-t (vö. még *harcba*, *arcba* stb.). Ez viszont ismét csak erősítheti azt a véleményünket, hogy a *dz* a *c* zöngés párja, s inkább önálló fonémának, mint hangkapcsolatnak tekinthető.

Kulcsszók: leíró és történeti hangtan, fonetika, fonológia, affrikáták, affrikálódás.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 106–128, 301–348, 596–609, 710–718. AkH.¹² = *A magyar helyesírás szabályai*. 12. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015.
- BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND – BERRÁR JOLÁN 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Magyar történeti szóalaktan 2. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1940. Hangtan. In: *Gombocz Zoltán Összegyűjtött művei*. 2. kötet, 1. füzet. Sajtó alá rendezte LAZICZIUS GYULA – PAIS DEZSŐ. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS LAJOS 1936. Az affrikáták kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 32: 17–20.
- HORGER ANTAL 1935. Mi az affrikáták? *Magyar Nyelv* 31: 210–218.
- KASSAI ILONA 1998. *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1961. *A magyar affrikátaszemlélet*. Nyelvtudományi Értekezések 27. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIS TAMÁS é. n. A magyar nyelv bizonytalan státusú hangjai. <http://mnytud.arts.unideb.hu/tananyag/hangtan/hangtan17.pdf> (2014. 08. 25.)
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LAZICZIUS GYULA 1944. *Fonétika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvelmélektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1890–1893.

- PAPP ISTVÁN 1971. *Leíró magyar hangtan*. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- SIPTÁR PÉTER 1994. A mássalhangzók. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 183–272.
- SIPTÁR PÉTER 2012. Tényleg van-e a magyarban degemináció? In: MARKÓ ALEXANDRA szerk., *Beszédtudomány. Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngelkedési időig*. ELTE BTK – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 19–34.
- SZENDE TAMÁS 1973. *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. Nyelvtudományi Értekezések 81. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

Revisiting the phonemic status of Hungarian [dʒ]

The paper discusses the status of [dʒ], a debated item of the Hungarian phoneme inventory. First, the history of what is called ‘the affricate controversy’ is briefly reviewed. Then, the author looks at Siptár’s (1994) arguments who proposes to derive [dʒ] from a consonant cluster (except when it is the result of some other phonological process, primarily voicing assimilation). He deploys a number of historical data and diachronic counterarguments that bolster up the status of [dʒ] as a phoneme in its own right. For instance, he points out that although [dʒ] hardly ever occurs word initially or word finally, this does not necessarily traverse its phonemic status. The palatal stop [c] only occurs in a single lexical item word initially; and the palato-alveolar affricate [dʒ] occurs in a single lexical item word finally. Yet, their phonemic status is not debated. As far as the intervocalic long (geminate) occurrence of [dʒ] is concerned, there are historical data proving that the source-language antecedents of *madzag* ‘string’, *bodza* ‘elderberry’ had short (singleton) consonants in that position, and that the fricatives concerned first underwent gemination and then affrication. Similarly, affrication may also be involved in items like *vakarószik* ‘scratch oneself’, given that the alternative analysis would assume inorganic stop epenthesis.

Keywords: descriptive and historical phonology, phonetics, affricates, affrication.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem